

A kora modern korszak két arca

*Tamás Demeter – Kathryn Murphy – Claus Zittel (eds):
Conflicting Values of Inquiry. Ideologies of Epistemology
in Early Modern Europe.*

(Intersections.) Brill Academic Publishers, Leiden, 2014. 410 oldal.

A tudás előállításának és birtoklásának kérdései a filozófia- és tudománytörténet örökös problémái közé tartoznak. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, milyen dolgok bírhatnak episztemikus értékkel, és milyen folyamatok során tehetünk szert a velük kapcsolatos tudásra – azaz milyen elméleti és extra-teoretikus tényezők alakítják ki és módosítják episztemológiai álláspontunkat. A Demeter Tamás, Kathryn Murphy és Claus Zittel által szerkesztett tanulmánykötet már nevében is utal azokra a konfliktusban álló értékekre, amelyek meghatározták (és a mai napig meghatározzák) a filozófiai és tudományos kutatás potenciális kiindulópontjait és tárgyait. Az, hogy az elérhetetlen objektivitásideál manapság már nem kapcsolódik olyan szorosan a tudomány fogalmához, mint tette azt egy évszázaddal ezelőtt, immár nem újdonság. A tudományos kutatás gyújtópontjában lévő értékek hangsúlyozása tehát semmiképp sem a „bálványok ledöntését” ígéri, hanem pusztán annak reményét, hogy a kötetben szereplő esettanulmányok segítségével tudománytörténeti kontextusba helyezett értékelköteleződések elemző és kritikai bemutatása bővítheti ismereteinket arról, hogy a kora modern korszakban *mi*, *miért* és *hogyan* válhatott egyáltalán érvényes ismeretté, tudássá.

A tanulmányok „hősei” ugyanis egy olyan periódusban kísérelték meg megalapozni a valóság legkülönbélebb szegmenseivel kapcsolatos tudásigényeiket, amely a tudománytörténeti értelemben vett világkép radikális megváltozását hozta magával. A 15–18. században lezajlott nézőpontbeli, természetfilozófiai és metafizikai változás korszaka ez, amelyet általában a „tudományos forradalom” fogalmával szokás jellemezni. Ez a tudományos forradalom azonban közel sem egy, az előző értékeket hirtelen elsöprő, majd új sztenderdek és normák azonnali elterjesztését eredményező tudománytörténeti pillanatot jelent, hanem a gondolkodásmód és az érvényes tudás kritériumainak relatíve lassú, fokozatos megváltozását hivatott érzékeltetni. Egyetérthetünk tehát Steven Shapin¹ abban, hogy „a” tudományos forradalom nem létezett. Az ismeretszerzés módjának és potenciális tárgyainak megváltozása viszont folyamatában is rányomta bélyegét a korszakra, amelynek gondolkodóit, természetfilozófusait, avagy tudósait

¹ Shapin, Steven 1996: *The Scientific Revolution*. The University of Chicago Press, Chicago, 1–13.

a kötet tanulmányai igyekeznek új, szokatlan vagy korábban kevésbé gyümölcsözőnek ítélt aspektusokból bemutatni. Descartes, Kepler, Hobbes, Locke, Hume, Newton vagy éppen Kant eszméinek és tudással kapcsolatos megfontolásainak tárházát építik fel a szerzők. Noha a témakijelölés tág teret hagyott számukra a problémafelvetésre és argumentációjuk kibontására, a kötet egyik legnagyobb erénye, hogy nem pusztán a hat elkülönített tematikus blokk egyes tanulmányai, hanem a teljes szövegkorpusz egységes marad a kötet alapját képező két konferencia² céljainak értelmében: a szerteágazónak tűnő kora modern fizikai, metafizikai, teológia és episztemológiai diskurzusok közös narratívába integrálásában.

A következőkben két fogalom köré rendezve kísérlem bemutatni a tanulmánykötet értékeit: az első az alcímben is megjelenő, valamint a Demeter Tamás által írt bevezetőben is hangsúlyos szerephez jutó *ideológia*, a második pedig a tanulmányok legtöbbszörre jellemző *revizionista hangvétel*. „Ideológián” a továbbiakban semmi esetre sem politikai elköteleződést, avagy pártpreferenciákkal járó értékrendet értek, hanem pusztán fogalmi szintre emelt világnézetet – azaz mindazt, amit az elemzett szerzők az őket körülvevő természeti és társadalmi világ konstitutív elemeinek tartottak, ezáltal befolyásolva azt is, milyen típusú létezőkről milyen típusú tudást kívánhattak egyáltalán szerezni.

Egy ilyen, hermeneutikai értelemben felfogott ideológiafogalom azért is tűnik hasznos interpretációs eszköznek, mert a tanulmánykötetet olvasva tisztán kirajzolódnak azok a tendenciák, amelyek alapján a kora modern korszak legbefolyásosabb gondolkodói újrakonfigurálták a tudományos és hétköznapi világnézetet egyaránt. Ennek az átrendeződésnek a tudománytörténeti relevanciája természetesen közismert, és rendkívül leegyszerűsített formájában az arisztoteliánus, deduktív érvelésen alapuló természetfilozófiai vizsgálódás helyett a baconiánus, empirikus megfigyeléseken és induktív általánosításokon alapuló tudományosságot hirdető eszmék diadalaként szokás összefoglalni. Ez a leegyszerűsítés azonban nem pusztán a lényeges mozzanatok összefoglalása, hanem egyben az eszme-, gondolkodás- és filozófiatörténeti folyamatok eltorzítása is. A kötet tanulmányai pedig igyekeznek megmutatni, mi minden tűnik el egy ilyen vagy ehhez hasonló leegyszerűsítés során.

Épp ez a vonás adja számos tanulmány „revizionista” hangvételét, azaz szembezállását a korszak gondolkodóival kapcsolatban általánosan elfogadott nézettel. A kora modern periódusra leginkább jellemző, és a tárgyalt gondolkodók életművéből kibontani vélt, a szakirodalomban „bevett” ideológiák ugyanis a legtöbb esetben megkérdőjeleződnek, a helyük betöltésére pedig a kötet szerzői olyan új narratívákat kínálnak az olvasónak, amelyek képesek lehetnek bizonyos, a vizsgált eszme- és tudománytörténeti korszakban eddig anomáliákként kezelt elemek integrálására. Amint azt Charles Taylor megjegyzi a hermeneutikai vizs-

² A 2010. december 10–11-én Berlinben, valamint a 2011. szeptember 17–18-án Budapesten megrendezett workshopokról van szó.

gálódások érvényességére vonatkozó kritériumok megítélése kapcsán,³ perlekedő rekonstrukciók és olvasatok esetén a legerősebb (és nagyjából az egyetlen hatásos) fegyverünk az lehet, ha ki tudjuk mutatni az általunk favorizált narratíva koherenciáját olyan pontokon, amelyeken a korábbiak inkoherensnek mutatkoztak. Ez a meglátás érvényes lehet a tudománytörténeti diskurzus rekonstrukciójára is, és aki a kezébe veszi ezt a kiadványt, kis túlzással mindjárt *két* kötetre való anyagot is forgathat egyszerre: az általánosan elfogadott, illetve a tanulmányokban hangsúlyosabb szerephez jutó, újonnan javasolt narratívák kötetét.

A tradicionális kép a kora modern eszmetörténettel kapcsolatban hajlamos egy, (legkésőbb) a 15. századdal meginduló felvilágosodási/racionalizálódási folyamatot láttatni, amelyre jellemző – többek között – a tudományos módszer radikális újragondolása akár racionális, akár empirikus alapokról kiindulva; a természetfeletti erők látványos visszaszorulása a természeti jelenségekkel kapcsolatos magyarázatok megfogalmazásakor; a helyesnek tartott cselekvési minták (azaz az etika) összehangolása az emberi természettel. A kora modern korszak meghatározó ideológiája ebben az értelemben tehát annak felismerése, hogy gondolkodó és cselekvő emberekként hatalmunkban áll megérteni és megváltoztatni a bennünket körülvevő világot, mindezt pedig anélkül, hogy feltétlenül transzcendens erőket kelljen segítségül hívnunk magyarázatainkban. Nem véletlenül kerülhetett a kötet elejére Peter Dear több szempontból is programadó tanulmánya, amelyben az ész (*reason*) fogalmának a korszakban fellelhető különböző jelentéseiről, valamint az azok által implikált különböző ideológiai hátterekről olvashatunk: valóban kulcsfogalomról van szó, mind a hagyományosan bevett, mind az újonnan ajánlott értelmezések viszonylatában.

A kötet természetesen nem drasztikus szakítás az elfogadott nézetekkel, azaz nem annak tagadása, hogy a fent említett tényezők bármilyen szerepet is játszottak volna a lassan kibontakozó szemléletváltásban – a hangsúly a korábbi felfogások finom módosításán van. A hagyományos nézetek ugyanis nehezen tudnak mit kezdeni olyan fejleményekkel, mint Kepler teológiai alapú asztronómiája (amely ugyanakkor hatékonyabb átformálása a ptolemaioszi világmépnek, mint Kopernikusz nézetei – amint arról Giora Hon tanulmányában olvashatunk), David Hume látszólag egyszerre fenntartott ateizmusa és a vallás értékességébe vetett „hite” (amint az a csodákkal kapcsolatos passzusainak Demeter Tamás és Falk Wunderlich által elemzett részeiből kitűnik – amíg Eric Schliesser írásában Hume hagyományteremtő és „feltaláló” tevékenységét mutatja be), vagy Thomas Hobbes makacs ragaszkodása lehetetlen geometriai műveletek elvégzéséhez (és mindennek szerves kapcsolódása politikai filozófiájához, amellyel Axel Gelfert foglalkozik részletesen).

A fentebb revizionista hangvételnek nevezett tónus viszont épp ezeknek a látszólagos anomáliáknak a kezeléséhez nyújt segítséget. Kétségtelen, hogy

³ Taylor, Charles 1971: Interpretation and the Sciences of Man. *The Review of Metaphysics* (25.) 1. 10–17.

a kora modern periódus a nagy átalakulások és szemléletváltások korszaka volt – olyan korszak azonban, amelynek viszonylag egységes világképében (ideológiájában) megférhetett egymással a teológiai alapú forradalmi asztronómia, a felekezeti szempontok által befolyásolt matematikai vizsgálódás (Tanács János), a vizuális (re)prezentációk belső/filozófiai (Schmal Dániel) és külső/tudományos (Zemplén Gábor) jelentőségének eltérő értelmezése, az analízis és szintézis módszereinek kudarcot vallott alkalmazási kísérletei a humán tudományok terén (Thomas Sturm), és mindezek összehangolása az emberi élet helyesebb, értékeesebb, gyümölcsözőbb vezetésére vonatkozó meglátásokkal (Sorana Corneanu, Ruth Lorand, Catherine Wilson). A kapocs, amely összeköti ezeket a látszólag más-más irányokba tartó szálakat, épp a tudásszerzés lehetősége – azaz annak felismerése, hogy nem *egyetlen* érvényes tudás-előállító mechanizmust fogadnak el a kora modern korszak alkotói, hanem saját ideológiai háttérükhöz mérten különböző hangsúllyal ugyan, de több forrásból is táplálkoznak episztemológiai relevanciájú meglátásaik.

John Henry tanulmánya a John Locke és John Sergeant közti „vitáról” (az idézőjel indokolt, mivel Locke sosem publikálta Sergeanttel szemben megfogalmazott ellenvetéseit) remekül példázza mindezt. Az elemzett szituáció, nagyon röviden, a következő: Sergeant, a töretlen keresztény hagyomány évezredes bölcsességében, valamint a „hitalapú hatalomban” (*rule of faith*) hívő ortodox egyházi élesen bírálta Locke episztemológiai nézeteit, mivel azokat túlságosan individuuum-központúaknak tartotta. Sergeant szerint kizárólag helytelen lehet egy olyan ismeretelmélet, amely a megismerő szubjektumból (és csak az elme bizonyos képességeiből) kiindulva tárja fel a világot, nem számolva például azzal a közösséggel, amelynek hagyományaiba és átörökített ítéleteibe a megismerő alany szükségképpen beleszületik. Locke néhány lapszéli jegyzetet szentelt csupán Sergeant meglátásainak, valamint leveleiben többnyire gúnyos hangvétellel említi Sergeant sajátos ismeretelméletét (ez az úgynevezett *notionism*, amely kettős létezését tulajdonít a megismerendő tárgyaknak – egyrészt objektívet a világban, másrészt pedig fogalmi szintűt az elmén belül). A tradicionális eszmétörténet-írás is ennek megfelelően marginalizálja azt, mint egy elmaradott gondolkodó csökönyös ragaszkodását olyan értékekhez, amelyek fenntartása egyre inkább irracionálissá válik már a saját korában is. A képlet tehát egyszerűnek tűnik: az empirista Locke modern, „tudományos” koncepciót kínál az észlelés és ismeretszerzés problémáival kapcsolatban, amíg a múltban élő Sergeant transzcendens hatalmakra hivatkozva próbálja megakasztani a tudományos forradalom kerekeit. Ezzel szemben Henry tanulmányában amellettsz áll síkra, hogy Sergeant tudomány- és filozófiatörténeti relevanciája nem azon áll vagy bukik, mit gondolt a keresztény tradíció megszakítások nélküli voltáról, hanem hogy beemelte a tudásszerzés potenciális „eszközei” közé a *közösség* fogalmát – azaz ahhoz közeli álláspontot képviselt, amit manapság társas episztemológiának nevezünk, jelentéselméletében pedig a kései Wittgenstein használatalapú megközelítését előlegezi. A bevett értelmezés szempontjából Sergeant anomália

maradhat csupán, hiszen csak egy letűnt kor egyik utolsó védőbástyájaként állhat előttünk – tudásszociológiai fogalommal élve valamilyen *hamis tudat* megtestesítőjeként. „Revízió átesett” értelmezésünkbe viszont könnyedén integrálhatóak a gondolatai, hiszen a kora modern korszak újonnan kirajzolódó ideológiája egyáltalán nem olyan éles körvonalakkal határolja el az indukciót, a racionalizmust vagy az empirizmust a transzcendenciától, a társadalmi hatásoktól vagy egyéb extrateoretikus tényezőktől, mint azt a középkori gondolkodás és a korai modernitás közötti átmenet hagyományos rekonstrukciói tették.

Henry tanulmánya a kötet számos egyéb írásával egyetemben azt szemlélteti, hogy a legkevésbé sem homogén forrásokból származó tudásigények megférhetnek egymás mellett egy olyan korszakban, amelynek identitása éppen a fokozatos változásban állt. Sőt, a korszak tudományos eredményei a gyakorlati alkalmazhatóságot és hasznosságot sok esetben a gondolkodás középpontjába állító elméleti háttér ismerete nélkül is ezt példázták (lásd erről Matteo Valleriani írását az itáliai mérnöki és építészeti tevékenység kapcsán). Ez pedig szintén nem ellentmondás: ha az ideológiák pusztán fogalmi szintre emelt világképek, úgy ez utóbbiaknak akkor is kimutatható a gyakorlati hatásuk, ha a vizsgált cselekvők nem is feltétlenül emelik őket arra a bizonyos fogalmi szintre. A filozófia- és tudománytörténeti diskurzus sokat profitálhat a kötet írásaiból, amelyek úgy villantják fel az „új ideológia” mozaikdarabjait, hogy azok segítségével több értékszempont által is motívált egység rajzolódjon ki – hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy átalakítsuk valamelyest a korszakkal kapcsolatos narratívánkat, vagy épp megkíséreljük megvédeni azt az új szempontok beemelése után is. Tétlenek viszont semmiképp sem maradhatunk, és alighanem ez a kötet legfontosabb filozófiai és történeti hozadéka.

Sivadó Ákos